

Les incerteses de l'agricultura del País Valencià en el segle XXI

JAVIER SORIANO

Universitat Jaume I – IES Penyalgosa (Castelló)

Els paisatges agraris del segle XVIII tenen pocs trets en comú amb els hereus d'aquests al segle XXI. La mutació agrícola adquireix tal envergadura en només 300 anys que l'estudi de la història agrària del País Valencià es converteix en l'anàlisi de profunds contrastos i d'increïbles adaptacions a la conjuntura comercial internacional per part dels agricultors. Cereals, oli, garrofes, vi, figues, capolls de seda, dacsca, hortalisses, llegums, fruiters diversos i cànem... És la relació de productes agrícoles que Josep Antoni Cavanilles cita en el seu viatge del divuitè. Si en l'actualitat emulem el botànic il·lustrat, bona part d'aqueixos cultius senzillament no figuren o, si no n'hi ha, tenen un pes testimonial en el nostre *ager*. Altres ben diferents construeixen els paisatges agraris del present que, com a nota addicional, s'han fragmentat extraordinàriament davant de la pressió urbana, comercial, industrial i turística.

Al llarg de la història l'agricultura d'aquesta regió ha mantingut unes pautes constants, com la vocació exportadora i una extraordinària capacitat d'adaptació, factors que li han permès conservar part del seu vigor i fortalesa a pesar de la dura competència mantinguda amb la industrialització i la terciarització. Encara que l'extensió cultivada minva constantment en les últimes cinc dècades, la producció es manté estable entorn dels sis milions de tones (5.079.553 en 2005 o 6.085.817 en 2003).

A pesar de les amenaces que planen sobre el sector, encara es percep un cert dinamisme per les notables transformacions de terres i la renovació de cultius que els agricultors propicien amb un constant afany per rendibilitzar el seu treball. Ara bé, la incertesa és la nota comuna a principis del segle XXI perquè s'assisteix a la gradual desaparició de l'agricultura tradicional, tant de secà com de regadiu. El minifundisme multisecular està condemnat i, per tant, els paisatges agraris estan sotmesos a una autèntica mutació.

Les noves tendències advoquen per una agricultura tecnificada, gestionada de manera professional a través de ferramentes informàtiques i mecanitzada en grau summe. La forta competència internacional, causa i efecte de la globalització econòmica, ha obligat a un nou esforç als agricultors, que voluntària o involuntàriament s'han sotmès a un procés de reconversió mitjançant la concentració de la propietat. En l'actualitat, de fet, només les grans explotacions són viables des del punt de vista comercial, per la qual cosa nombroses parcel·les són abandonades o deixaran de ser treballades a curt termini.

1. Una pauta marcada per la constant reducció de la importància agrària

L'agricultura del País Valencià sempre ha apostat per la diversitat, i ha aconseguit una combinació pràcticament perfecta entre l'especialització —predomina un producte amb marcada tendència al monocultiu— i la dispersió de cultius. Aqueixa estratègia, que ha conviscut en harmonia fins a finals del segle XX, ha modelat diferents paisatges des que, en

temps remots, la ignicultura facilitarà la posada en cultiu de les planes litorals i les terres més feraces de l'interior muntanyós.

Cereals com el blat o l'ordi, la vinya, les garroferes, les oliveres, els ametlers, el cànem, les moreres, l'arròs, els tubèrculs, les hortalisses i finalment els cítrics han configurat la història agrícola d'aquest territori, encara que a xicoteta escala s'han cultivat també productes tan exòtics com el tabac, el cotó, la canya de sucre o el gira-sol, entre d'altres. I açò sense oblidar nombroses particularitats locals, afavorides per microclimes o determinades singularitats edàfiques: els cirerers, els nispros, els caquis, etc.

Els cultius, amb el seu peculiar repartiment territorial, representen un 33% de la superfície total del País Valencià: Alacant dedica un 45% del seu territori a l'agricultura —és la província amb major varietat, també la menys accidentada—; València es queda amb un 33%; i, finalment, Castelló amb un 27%.

Junt amb la crisi citrícola, generada per la competència internacional i la caiguda dels preus —les fluctuacions interanuals s'han vist acompanyades els últims anys per males collites—, el sector primari s'enfronta a un altre problema més greu en termes macroeconòmics, l'escassa capacitat de generar ocupació —només hi ha fortes demandes estacionals i de mà d'obra sense qualificació—, junt amb la pobra participació a l'hora de generar riquesa. Les activitats primàries a penes generen un 2,4% del producte interior brut (PIB) de la regió,¹ quan a principis dels anys 80 aqueix percentatge superava el 6%; a açò hem d'afegir que únicament suposen un 5,2% de l'ocupació generada (un 65% ho concentra el sector serveis), per la qual cosa el model econòmic servoiustrial —predomini dels serveis, amb un pes mantingut de la indústria— relega a l'agricultura, la ramaderia i la pesca a un segon pla.

La capacitat de superació intrínseca als agricultors, que van aconseguir sobreposar-se a les grans gelades de 1956, les inundacions provocades per les crescudes dels rius i altres fenòmens meteorològics adversos a escala local (granissades, vendavals, etc.), ha reforçat el seu caràcter perquè es veuen obligats, al llarg de la història, a anar canviant de cultius. Aqueixa resistència, en contrast, trontolla ara com a fruit de la nova situació econòmica, en la que escassos joves anhelan trobar un futur professional en el camp.

Quadre 1. Titulars d'explotacions agràries al País Valencià.

Extensió	1999	2003	Variació interanual
< 1 hectàrea	99.808	46.870	-53%
1 a 2 hectàrees	43.952	41.587	-5,40%
2 a 5 hectàrees	44.516	36.249	-18,60%
5 a 10 hectàrees	18.751	15.235	-35,20%
10 a 20 hectàrees	8.930	5.784	-47,10%
20 a 30 hectàrees	2.385	1.262	-35,20%
30 a 50 hectàrees	1.582	1.025	-42,60%
50 a 100 hectàrees	934	536	-32,90%

Font: La Comunitat Valenciana en xifres 2007. Cambra de Comerç de València. Elaboració pròpia.

¹ Les estadístiques de la Cambra de Comerç de València xifren el muntant en 2.020 milions d'euros en 2006 per a tot el sector primari, mentre que les dades de la producció final agrària marquen un descens entre els 2.916 milions d'euros de 2003 fins als 2.679 milions que avancen els estudis per a 2005.

Les xifres amb el nombre de titulars d'explotacions agràries i l'evolució d'aquestes entre 1999 i 2003 demostren aqueix declivi: els empresaris que gestionen parcel·les menors a una hectàrea s'han reduït en un 53% (99.808 en 1999, 46.870 en 2003) i quelcom semblant s'esdevé amb les explotacions majors a cinc hectàrees. Els descensos únicament són moderats en el grup d'una a dues hectàrees (-5,4%).

2. Trencaments i bonificacions del divuitè

El segle XVIII marca un punt d'inflexió en la trajectòria agrària del País Valencià. L'increment de la població en progressió geomètrica provoca la necessitat, en tots els àmbits territorials, d'augmentar la superfície de cultiu. Era l'única alternativa per obtenir collites majors, perquè no es disposava d'avanços tècnics per millorar els rendiments per hectàrea i tampoc hi havia abundància d'adobs. És l'època de dos processos apassionants en la nostra història agrària, les bonificacions i els trencaments.

La primera operació consisteix a convertir els nombrosos terrenys pantanosos litorals en àrees cultivables. Els procediments eren complexos i requerien certs coneixements sobre com sanejar àrees inundables. Els veïns de Peníscola, Orpesa, Benicàssim, Castelló, Nules, Almenara, Sagunt, València, Cullera, Gandia i altres tantes poblacions litorals van haver de recórrer a idèntiques estratègies, ja que les zones de marjal són com a fites en tota la costa mediterrània, i s'ubiquen entre serralada i serralada, les contraforts de les quals arriben fins al mar. Cavanilles descriu a la perfecció tot el procés per al cas de la Plana. Primer ens indica on es troben aqueixos pantans naturals i quines característiques tenen: «Se segueixen a l'horta les marjals que ocupen l'últim quart de llegua cap al mar. Les aigües i els brolladors són freqüents en aqueixes parts fondes».

A continuació, adverteix que aqueixes terres «quedarien incultes en poder d'homes menys industrioses, i serien un brollador perpetu de vapors mefítics per a la vila». L'alabança per als castellanencs és extensible a la resta de municipis del litoral. Les solucions plantejades eren tan enginyoses com costoses d'executar: «Els de Castelló van obrir rases amb unes quantes direccions, facilitant així el curs de les aigües, i alçant la superfície dels camps amb el que trauen de les excavacions, de manera que molts d'aquests camps en res cedeixen a les hortes» (Cavanilles, 1795: 103).

En definitiva, on anteriorment hi havia zones entollades, el botànic hi troba fèrtils hortes darrere de les bonificacions que estaven en curs entorn de 1790. Aqueixes parcel·les, habitualment allargades i estretes, estan rodejades de canals d'aigua que faciliten dos tipus de reg: es podia fer per elevació, en aquells llocs on el nivell freàtic fora baix o, en contrast, per capillaritat en àrees on l'aigua estiguera molt pròxima a les arrels dels cultius. En aquest segon cas són les pròpies plantes les que satisfan les seues necessitats hídriques a través del subsòl. La fertilitat de la terra la dóna la deposició de materials, ja que la situació de la marjalera en la zona límit de la plana al·luvial la converteix en una conca receptora de sedimentació.

Tradicionalment, sobre aqueixos sòls llimosos s'han obtingut abundants collites d'hortalisses de gran qualitat, per la qual cosa aquest espai antany marginal es va convertir en una autèntica prolongació de l'horta fins a configurar un conjunt agrari coordinat a la perfecció (Domingo, 2005: 52). El sanejament dels terrenys pantanosos va quedar

pràcticament conclòs amb aqueixes operacions del XVIII, ja que unes 800 hectàrees es van posar en cultiu a la Plana mitjançant les bonificacions. A mitjan segle XX, aqueixa xifra a penes s'havia incrementat, i arribava a les 1.000.

La posada en cultiu d'aqueixes noves parcel·les, en realitat, es converteix en un complement a l'expansió artigadora de finals del segle XVIII, especialment incisiva al secà. L'artiga consistia a preparar terres forestals per a la posada en cultiu mitjançant formiguers —piles de rostolls, matoll, restes de tales i podes—, que servien per adobar el sòl o aportar-li fertilitat.² Aqueixes piles es recobrien amb terra i posteriorment eren cremades perquè la biomassa vegetal es convertira en cendres. La mescla d'aqueix abonament natural amb el sòl, prèvia eliminació de pedres —així sorgeix l'arquitectura de la pedra seca i les parets per sostindre els bancals—, permet introduir nous cultius amb garanties d'èxit.

Quadre 2. El boom demogràfic davant de l'èxode rural als Ports.

Any	Habitants	Evolució interanual
1609	8.860	
1786	13.390	4.530
1870	24.977	11.587
1900	26.000	1.023
2006	7.784	-18.216

Font: INE. Elaboració pròpia.

Aquest segle XVIII també és conegut com 'l'era dels abancalaments'. És llavors quan es construeixen les increïbles vessants terrassades en la pràctica totalitat de municipis de muntanya, als Ports i al Maestrat, a l'Alcalatén i a l'Alt Palància, a la Marina, a l'Alcoià, als Serrans, etc. Són pràcticament paisatges universals al món mediterrani. De vegades s'amplien els bancals que dataven de l'Edat Mitjana, però amb major freqüència es dissenyen noves àrees abancalades recurrent a l'esforç i intel·ligència dels propis agricultors.

Són autèntiques obres d'enginyeria, ja que a més de domesticar els pendents també s'hi articulen mesures per evacuar l'aigua sobrerera en àrees de major pluviositat,³ com a la mitjana i alta muntanya mediterrània, o per conduir el vessament cap a llocs d'emmagatzemament a àrees on plou menys, com als secans litorals o prelitorals. En aquest segon cas és freqüent trobar aljubs a les proximitats dels bancals o apostar per altres solucions més imaginatives: en alguns casos no s'artiga la part més elevada de les vessants, deixant la vegetació natural que actue com una conca de recepció hídrica —s'hi aprofiten les criptoprecipitacions— i com a factor d'atracció per a la pluja. L'aigua i la humitat són posteriorment redistribuïdes per un sistema de conductes subterranis que connecta totes les terrasses.

² La documentació de la Secretaria de Marina, custodiada a l'Arxiu de Simancas (Valladolid), ens permet reconstruir molts d'aquests trencaments a la província de Castelló (Soriano, 2002, 321-331).

³ En els habituals cultius abancalats en tálvegs, per exemple, l'aigua és canalitzada mitjançant conductes subterranis per baix de cada paret cap als laterals. D'aquesta manera s'eviten entollades en les parcel·les i un repartiment més equitatiu de la humitat. La tècnica de la pedra seca, utilitzada per alçar els murs de retenció, es converteix en un aliat perfecte perquè permet que l'aigua s'infiltri entre els buits existents entre les pedres, actuant com un dosificador natural. Les parets, de fet, es converteixen en autèntics magatzems d'humitat.

Aquest procés d'artiga es veu reforçat pels efectes de les desamortitzacions i el repartiment d'algunes muntanyes comunals en el segle XIX, que són distribuïts mitjançant parcel·les entre la població per al seu aprofitament agrari (Melià, 1963: 24). La gran extensió artigada, en tot cas, compleix una funció bàsica fins a la postguerra: panificar el terreny, és a dir, proporcionar aliment a una població creixent, que va arribar a triplicar-se en menys de cent anys. Es posen en cultiu, en definitiva, milers d'hectàrees que, amb el temps, passaran a rebre el qualificatiu d'àrees marginals, tant per l'escassa superfície d'aquestes —sovint són bancals molt estrets— com per l'escassa qualitat dels sòls i la complexa accessibilitat fins a les parcel·les.

3. La tendència s'inverteix: regressió agrícola a finals del segle XX

Entre dos-cents i tres-cents anys més tard assistim a la mutació d'aqueixos paisatges, que ara adquireixen el vernís de culturals i són recolonitzats per la vegetació natural.⁴ Abandonades les terres que no es poden mecanitzar, es calcula que quasi 80.000 hectàrees predominantment de secà han passat a ser terreny forestal només a la província de Castelló. Processos com la coniferització —gradual conquesta de les coníferes en aqueixes terres— o l'arbustització —idèntica tendència, però amb arbusts— dominen en aqueixos terrenys abancalats que deixen de treballar-se i que tampoc són objecte de repoblacions forestals.

La pressió demogràfica ha cessat a la muntanya —en unes quantes comarques castellonenques i valencianes la densitat de població és inferior als 10 habitants per quilòmetre quadrat— i la naturalesa lidera totes aqueixes transformacions, iniciant un llarg camí de reconquesta ple d'interrogants per la constant amenaça dels incendis forestals. En el cas de Morella, només en els últims trenta anys, s'hi han deixat de cultivar 3.952 hectàrees. El terreny cultivat representava, en 1973, un 18% de la superfície municipal i, en contrast, en 2003 aqueixa xifra ha descendit fins a un modest 7%. La recuperació d'espècies de flora i fauna, antany quasi desaparegudes, és un indicatiu afegit d'aqueixa menor ocupació antròpica del territori.

La situació a molts municipis litorals no és excessivament dispar, ja que la galopant urbanització, la consolidació del teixit industrial i el fenomen turístic han provocat l'abandó de milers de parcel·les a tot el País Valencià. L'exemple de Benicàssim és paradigmàtic. Comparant l'evolució en els últims vint anys, quan el model turísticore residencial adquireix la màxima dimensió, l'àrea cultivada pràcticament es redueix en un 50%: 917 hectàrees en 1985 per 496 en 2005. I açò amb l'agreujant afegit de l'homogeneïtzació del paisatge agrari, ja que els cítrics han desplaçat, quasi per complet, a la resta de cultius.

Lager ha experimentat igualment una agressió continuada en forma d'invasions que fragmenten l'entramat parcel·lari i trenquen la tradicional unitat paisatgística. Les noves infraestructures de transport —línies fèrries, variant de la Nacional 340, nova autovia Castelló-Benicàssim, nova carretera Castelló-Benicàssim, etc.— dissectoren parcel·les i explotacions. I també noves dotacions urbanes —recintes de concerts i/o fires, polígons industrials, projectes en execució per construir camps de golf, etc.—, junt amb una urbanització que no cessa,

⁴ Aqueixos paisatges deixen de ser gestionats per l'agricultor i la dinàmica natural comença a modelar-los, encara que les empremtes paisatgístiques permeten reconstruir la història agrària d'aqueixes terres, d'aquí aqueixa connotació patrimonial o cultural.

suposen raons afegides per arrapar superfície de cultiu. El procés, especialment dinàmic a Benicàssim, és extrapolable a la majoria de municipis litorals.

Passat el temps fins costa recordar que a principis dels anys 60 del segle xx encara es cultivava blat i arròs als termes de Castelló de la Plana i de Benicàssim, activitats agrícoles que van deixar una empremta difícil de trobar mig segle més tard, excepció feta d'algunes eres que encara resisteixen a la invasió urbanística. També han desaparegut la pràctica totalitat de sènies i forns d'elevació d'aigua típiques de les zones pròximes al mar.

4. El canvi de cultius i mètodes agrícoles en tres centúries

L'agricultura del País Valencià ha experimentat múltiples canvis de cultius en els tres últims segles, en els quals han conviscut explotacions de policultiu, autoconsum i les pròpiament comercials, amb especial vocació exportadora. Gelades, plagues, estratègies empresarials i falta de rendiment han portat històricament a arrancar horts sencers per introduir-hi nous fruiters, noves hortalisses o cultius industrials. Així va succeir amb la garrofera, que va cedir terreny a la vinya en arribar el boom vitivinícola en el segle XIX.⁵ Els ametlers, una constant en els paisatges alacantins, són en canvi imposats en dates més recents a la província de Castelló, en el marc de la tradicional agricultura de secà.

Els bladars monopolitzaven el paisatge del XVIII i donaven lloc a la instauració de graners reials per emmagatzemar el gra (Morella, Lluçena, etc.), però estan en regressió accelerada des de fa cinquanta anys a totes les comarques d'interior, a pesar de les recents notícies de preus elevats per a la collita de 2007. I a València, junt amb la gradual desaparició dels arrossars, el cultiu de les moreres va deixar pas, en ple segle XVIII, a l'hortofruticultura.

L'autèntica revolució està protagonitzada pels cítrics —en una primera etapa els tarongers, posteriorment els mandariners—, que en la segona meitat del segle XIX comencen a supplantar a tots els cultius que es practicaven en l'horta. L'il·lustrat Cavanilles a penes al·ludeix als tarongers en el seu viatge, excepció feta dels horts de Carcaixent, Gandia i Vila-real. L'expansió del cultiu coincideix amb l'èxit exportador —entre 1834 i 1890 es multiplica per 40 la recaptació per les vendes a l'estranger—, associat inicialment a productes com el vi, les panses, l'ametlla i les cebes (Piqueras, 1999: 185).

El cànem figura entre els perjudicats, ja que la plantació d'aquest cessa per complet, deixant un llegat patrimonial d'indubtable valor.⁶ Idèntic final troben les moreres, ja que el descobriment de les sedes orientals acaba amb el seu cultiu. Ara estan condemnades a convertir-se en arbre ornamental en parcs i jardins.

⁵ L'èxit de la vitivinicultura a molts municipis valencians sorgeix en part com a conseqüència dels efectes de la fil·loxera a França. Quan els ceps són renovats al país veí, aquest cultiu es redueix gradualment en extensió en determinades àrees productores, com passa a Benicàssim a partir de 1960 (Ginés, 1972, 42).

⁶ Castelló i La Plana van liderar durant alguns anys la producció de cànem, les fibres de la qual s'utilitzaven en corderia per elaborar cordes i cordons. La toponímia urbana, amb la Plaça de l'Hort dels Corders, és un fidel indicador de la importància de l'activitat, ja que aquest enclavament urbà era utilitzat antany pels artesans. La Llotja del Cànem també és una mostra de la rellevància que va adquirir el comerç d'aqueixos productes, l'ocàs del qual va arribar amb la introducció del jute.

La segona gran transformació introduïda des de 1700 és la progressiva conversió d'àrees de secà en regadiu i la creació *ex novo* d'àrees de cultiu irrigades per mètodes localitzats. Al terme municipal de Castelló de la Plana, el procés d'ampliació del regadiu històric —les terres que es beneficiaven de la Sèquia Major, mitjançant reg per inundació o reg a manta— està perfectament datat, entre 1870 i 1960. No obstant això, fins a l'any 2000 poden observar-se actuacions de posada en cultiu d'àrees abans improductives, mitjançant el reg per goteig a costa de l'explotació dels aqüífers.

Quadre 3. Superfícies de cultiu al País Valencià (Evolució 1790-2005).

	1790	1860	1922	1960	1982	2005	1982-2005
Cultivada	500.000	660.000	908.000	952.000	936.000	598.500	-337.500
Secà	(*)	540.000	664.000	632.000	489.000	398.881	-90.119
Regadiu	(*)	145.000	227.000	240.000	325.000	342.156	17.156
Cítrics	(*)	2.000	37.000	79.000	160.000	178.676	18.676
Fruiters	(*)	(*)	(*)	(*)	41.500	138.335	96.835
Oliveres	50.000	69.000	82.000	131.000	93.500	103.155	9.655
Garroferes	35.000	70.000	136.000	145.000	72.000	29.066	-42.934
Ametlers	(*)	5.000	25.000	56.000	131.000	112.403	-18.597
Vinyes	57.000	125.000	158.000	152.000	177.000	86.160	-90.840
Hortalisses	(*)	23.000	60.000	60.000	62.000	19.405	-42.595
Arròs	16.600	26.000	32.500	24.000	16.000	15.270	-730
Cereals	(*)	310.000	379.000	200.000	63.000	21.549	-41.451

Font: Excepte les dades de 2005, que procedeixen de l'Institut Valencià d'Estadística, la resta són estimacions i estadístiques publicades per Piquerias, op. cit. (1999). (*) Sense dades d'aqueixos anys. Elaboració pròpia.

En algunes d'aquestes transformacions es recorre literalment a l'enginyeria per construir-hi les parcel·les.⁷ Amb aquestes tendències, a pesar d'un lleuger retall en la superfície cultivada, s'ha aconseguit que al terme de Castelló de la Plana, el 93% dels horts reben reg, difuminant les històriques fronteres que delimitaven una àrea regada i el secà, que quedava en les zones més elevades, on no podia arribar l'aigua de la Sèquia Major. Els projectes hidràulics que permeten la construcció d'embassaments com els de Maria Cristina, Tous, Alarcón, etc.,⁸ liderats per les pròpies comunitats de regants, per la iniciativa privada o per l'administració pública, han permès estendre el regadiu fins a llocs insospitats i guanyar terreny a les parcel·les de secà.

⁷ Els abancalaments medievals i del XVIII s'imiten ara, encara que les grans terrasses es construeixen amb maquinària pesant i, ben sovint, alterant dràsticament els pendents per transformar vessants en grans altiplans aptes per a la mecanització. El sòl de cultiu es transporta des d'altres llocs —s'hi mesclen diferents components— per garantir l'èxit de l'explotació.

⁸ La construcció d'embassaments sempre ha estat una constant en aquestes terres. El pantà de Tibi (Alacant), que és el pantà més antic en funcionament d'Europa, és la millor mostra de la vital importància d'aquestes infraestructures per garantir-ne el reg.

Quadre 4. Superfícies de cultiu i producció al País Valencià (any 2005).

Grups de cultius	Superfície (has.)	% s. total	Producció (Tm)	% s. total
Totals	598.500	100%	5.079.553	100%
Cereals per a gra	36.819	6,15%	164.091	3,23%
Tubèrculs per a consum humà	3.367	0,56%	69.122	1,36%
Hortalisses	19.405	3,24%	620.531	12,22%
Uns altres cultius herbosos	3.517	0,59%	166.545	3,28%
Cítrics	178.676	29,85%	3.182.899	62,66%
Fruiters	138.335	23,11%	220.833	4,35%
Ametla	112.403	18,78%	54.617	1,08%
Vinya	86.160	14,40%	487.006	9,59%
Olivera	103.155	17,24%	149.782	2,95%
Garrofa	29.066	4,86%	18.745	0,37%

Font: Institut Valencià d'Estadística (2005). Elaboració pròpia.

Les estadístiques, a pesar de les diferències que presenten en funció de l'organisme que les publica,⁹ ens permeten realitzar una reconstrucció d'aqueix procés i comprovar l'augment sostingut de les terres regades a escala autonòmica, que suposen un 46% de les àrees cultivades. En les dues últimes dècades l'extensió d'aquestes s'ha incrementat en 17.156 hectàrees, mentre que des de 1960 —quasi a meitat de segle— l'augment es xifra en més de 100.000 hectàrees per a un territori on l'aigua és un bé escàs.

En contrast, el secà ha experimentat una contracció extraordinària, ja que ha perdut 235.000 hectàrees des de 1960. Les superfícies dedicades a cultius (secà i regadiu), després d'aconseguir el màxim històric en aqueix any amb 952.000 hectàrees, s'han reduït constantment fins a perdre quasi 355.000 hectàrees entre 1960 i 2005.

Una tercera revolució està protagonitzada per la incursió dels fruiters de regadiu, no cítrics, que han vist augmentada l'extensió en els últims 25 anys en més de 95.000 hectàrees. Bresquillers (8.092 hectàrees), albercoquers (4.420 has.) i pruneres (3.221 has.) sorgeixen com a nous cultius a la província de València, mentre que Alacant i Castelló acullen la majoria dels cirerers (2.642 has.)¹⁰ i la província més meridional s'especialitza en els nispros (1.659 has.).

Bona part d'aqueixos cultius arboris aprofiten els terrenys d'horta, on els agricultors han hagut de buscar alternatives davant de l'elevada dedicació i exigència que suposa l'horticultura. L'extensió d'hortalisses, de fet, s'ha vist retallada en els últims 25 anys en més de 42.500 hectàrees a pesar dels elevats índexs de mecanització de les labors d'aquestes, incloent-hi la recol·lecció.

⁹ S'han detectat disparitats entre les dades facilitades per l'Institut Nacional d'Estadística per a les superfícies de cultiu l'any 2003 i els referents al 2005 de l'Institut Valencià d'Estadística. La dubtosa fiabilitat de les xifres que ofereixen els Formularis 1-T (Conselleria d'Agricultura i Ministeri d'Agricultura) tampoc resulta precisament d'ajuda per a la investigació.

¹⁰ L'expansió d'horts de cirerers és una realitat en municipis veïns a la Salzedella, com a Sant Mateu, on està en construcció una nova cooperativa per comercialitzar diferents varietats d'aquesta fruita. La decidida aposta d'un empresari immobiliari per aquesta explotació a l'interior castellanenc denota les possibilitats econòmiques que encara brinda l'agricultura.

Les dades actuals de l'agricultura del País Valencià denoten la importància del monocultiu cítricola —el 63% de la producció agrícola, amb un 30% de l'ager—, situació que des del punt de vista econòmic no pareix gens recomanable per la dependència d'un sol producte i per la lògica fragilitat davant d'eventual crisi del mercat fructícol o, com és el cas, per la creixent entrada de cítrics forans a preus altament competius. Les hortalisses podrien ser un pilar bàsic per contrarestar aqueixa realitat si no estiguera retallant-se l'extensió d'aquestes, ja que se situen en una destacada segona posició per volum productiu, seguides per la vinya, amb la doble comercialització: vinícola i de raïm de taula.

Tampoc no pot oblidar-se la rellevància històrica que han aconseguit els cultius associats. Encara que probablement no s'ha arribat als extrems de l'agricultura promíscua italiana, és cert que molts agricultors aposten per enginyoses estratègies per optimitzar les seues inversions. A les marjals litorals és freqüent observar marcs de plantació on s'entrellacen tarongers amb la carxofa o altres hortalisses; en terres de regadiu històric —les que s'alimenten amb aigua de les sèquies d'origen medieval— s'aprecien casos semblants amb tarongers i nispros; i als secans, per exemple, trobem combinacions de qualsevol tipus (oliverar-ametler, cultiu agrícola-espècies arbòries forestals, oliverar-fruïters, etc.).

Un 11,77% de les explotacions agrícoles estan censades sota l'epígraf cultiu associat, encara que aqueixa xifra (26.693) suposa una tímida representació territorial, amb 46.395 hectàrees, un 2,75% sobre el total del País Valencià. Aquestes associacions de cultiu van ser també detectades per Cavanilles en el segle XVIII, sobretot en els camps d'hortalisses, per la qual cosa la seua presència pareix una constant en la nostra història agrària.

En l'actualitat, les associacions més freqüents són les que combinen, al secà, les oliveres amb altres arbres fruïters (17.636 hectàrees), mentre que en regadiu sobreïxen les mescles de diferents varietats de tarongers i mandariners (10.540 hectàrees). La vinya amb oliverar (1.498 has.) i la vinya amb fruïters (1.228 has.) també adquireixen rellevància, segons els resultats del Cens Agrari de 1999. Un paper minoritari representen les associacions, tant en secà com en regadiu, de fruïters amb fruïters (1.741 has.). Al secà es practiquen també combinacions com a fruïters-cultius herbàcis (597 has.), oliverar-cultius herbàcis (412 has.) i vinya-cultius herbàcia (279 has.).

5. Les incerteses de futur: alternatives als cultius tradicionals

El futur de l'agricultura al País Valencià està envoltat d'incògnites. Primer, perquè el tradicional model de regadiu està en vies d'extinció. La modernització que ha implicat el reg per goteig, aspersió, microaspersió, etc. està provocant que els mil·lenaris sistemes de canals i sèquies s'hagen convertit en un autèntic patrimoni històric i cultural que inexorablement desapareix. En l'actualitat, quasi pareixen elements decoratius en el si de l'entramat parcel·lari, encara que el deteriorament avançarà amb rapidesa, si algú no ho evita. La transformació per introduir el reg localitzat ha atorgat una importància inusitada a aqueixa xarxa de sèquies que conduïa l'aigua fins a les més recòndites parcel·les: ara són un patrimoni a protegir.

I amb això, per descomptat, tota la sèrie d'oficis i activitats (sequiers, rajolers, síndics de regs, policia d'aigües, etc.) que han servit durant molts segles per gestionar el repartiment de les tandes de reg. Estem davant d'un altre patrimoni que ha de protegir-se per evitar que un capítol vital en la nostra història econòmica siga aniquilat. La potencialitat museogràfica que tots aquests elements presenten pot ser una alternativa per fomentar-ne la conservació i posada en valor.

Però, incertesa també per la falta de rendibilitat de molts cultius tradicionals. Cada vegada és més freqüent escoltar frases com «he hagut d'arrancar els tarongers i plantar oliveres», que són indicadors de la preocupant situació a la qual s'enfronta l'agricultura. No obstant això, no és un fenomen nou, perquè els agricultors han demostrat, en aquests últims tres segles, tindre capacitat d'adaptació davant de les situacions més adverses. En unes condicions més o menys semblants va nàixer la citricultura comercial al segle XIX.

En aquest marc, poden convertir-se en freqüents alguns cultius experimentals, com les plantacions de margalló i palmeres —per a ús gastronòmic el margalló o *Chamaerops humilis*, per a aplicacions en jardineria les palmeres—, les garroferes amb reg per goteig —comencen a aparèixer algunes explotacions a partides que un dia van deixar el secà per plantar cítrics—,¹¹ els denominats horts solars per aprofitar l'energia solar mitjançant panells i, per descomptat, les plantacions de determinats cultius per produir biocombustible.

Quadre 5. La distribució per edat dels agricultors al País Valencià.

Edats	Agricultors titulars	% sobre total
< 25 anys	1.536	0,69%
25 a 29 anys	3.763	1,70%
30 a 34 anys	7.868	3,55%
35 a 39 anys	12.784	5,77%
40 a 44 anys	17.216	7,77%
45 a 49 anys	21.022	9,48%
50 a 54 anys	26.084	11,77%
55 a 59 anys	29.063	13,11%
60 a 64 anys	27.711	12,50%
> 65 anys	74.629	33,67%
Total	221.676	

Font: Institut Nacional d'Estadística, Cens Agrari de 1999. Elaboració pròpia.

I tot açò sense oblidar la pràctica desaparició de l'horticultura i la fructicultura desenvolupades a escala familiar. Estem, probablement, davant de l'última generació d'agricultors vocacionals o passionals. Les parcel·les —microparcel·les fins i tot— que s'han cultivat moltes vegades des de fa més de 1.500 anys deixen de treballar-se per la falta de resultats econòmics, el cansament dels propietaris, moltes vegades lligat a la seua

¹¹ Les collites de garrofa s'han vist incentivades pels preus aconseguits les últimes temporades (38 cèntims d'euro per quilo, quasi quatre vegades més del que es paga per un quilo de cítrics), situació generada alhora per l'aprofitament industrial del producte.

avançada edat i, com no podia ser de cap altra manera, per l'especulació urbanística, que ha revalorat les terres d'horta de la perifèria de les ciutats fins a condemnar al guaret horts sencers de cítrics, que esperen la mort mentre el terreny continua pujant de preu en els últims anys. Fins el caràcter social de l'agricultura, lligat a aqueix sentiment quasi romàntic de possessió de la terra, comença a caducar.

La distribució per edats dels agricultors aporta una nota afegida de preocupació, ja que la renovació generacional és, si més no, dubtosa. Només l'11,71% dels agricultors són menors de 40 anys —els joves amb edat inferior a 25 anys a penes suposen un 0,69% del total—, mentre que el grup més nombrós es troba en l'interval comprés entre els 41 i 64 anys (54,63%). Els agricultors que continuen treballant a pesar d'haver superat l'edat de jubilació són igualment nombrosos (33,67%), xifra que adquireix matisos alarmants.

A açò ha d'afegir-se que el 94,98% dels caps d'explotacions agrícoles confessa tindre únicament formació pràctica per desenvolupar les seues tasques. Només el 0,56% d'aquests agricultors admet tindre formació universitària agrícola i un 0,87% té formació professional agrícola.

L'agricultura, d'altra banda, tampoc ha aconseguit atraure les dones, ja que només un 25,23% dels titulars d'explotacions és de sexe femení (55.933 dones) enfront dels 165.743 homes (74,77%).

La impossibilitat de realitzar concentracions parcel·làries també ha contribuït a hipotecar el futur de l'agricultura. Tots els intents de l'administració autonòmica han fracassat perquè no sols és complex unificar les parcel·les separades físicament per canals i sèquies; també ho és posar d'acord amb els propietaris i aconseguir els fons necessaris per desenvolupar un projecte d'aqueix calibre.

Com a contrapartida, poden apuntar-se diverses notes per a l'optimisme, ja que hi ha una tendència notable cap al cooperativisme. Entitats com Intercoop han estat capaces d'aglutinar a diferents cooperatives i productors, oferir una imatge corporativa i organitzar les xarxes de distribució de productes d'elevada qualitat. La demanda que atenen queda de vegades insatisfeta per la falta de producció —oli, per exemple—, per la qual cosa encara es detecten quotes de mercat noves per a alguns cultius. L'olivera és un bon exemple, però podria succeir quelcom semblant a curt termini amb la garrofera. La vinya també està experimentant una autèntica progressió baix l'impuls d'alguns emprenedors i de cellers tradicionals. La creació de la marca Vins de la Terra de Castelló o l'associacionisme detectat a la Font de la Figuera per comercialitzar vi d'autor són igualment indicadors que inviten a pensar en el futur sense temors.

També és notable la mecanització aconseguida al camp, ja que pràcticament totes les explotacions presenten una ràtio elevada quant a utilització de maquinària. Aquesta realitat s'observa tant en el regadiu —excepte la recol·lecció, totes les altres tasques estan mecanitzades en les grans explotacions— com en el secà. L'adquisició en els últims anys de vibradors ha propiciat fins i tot l'automatització de la recollida d'ametles o d'olives, encara que les batudes manuals continuen sent una pràctica molt estesa per l'elevat cost d'aqueixa maquinària. Els problemes de gestió només es detecten en xicotetes explotacions, habitualment amb graus extrems de dispersió parcel·lària.

Quadre 6. La mecanització de l'agricultura al País Valencià (any 2005).

Tractors		Màquines/explotació
Explotacions	39.730	1,11
Màquines	43.995	
Motocultors, motosseğadores, motoaixades i motofresadores		Màquines/explotació
Explotacions	46.603	1,12
Màquines	52.057	
Recol·lectores de cereals		Màquines/explotació
Explotacions	310	1,06
Màquines	329	
Unes altres recol·lectores		Màquines/explotació
Explotacions	485	1,58
Màquines	764	

Font: Institut Valencià d'Estadística (2005). Elaboració pròpia.

La tecnificació dels cultius, en tot cas, només ha pal·liat parcialment els efectes de la crisi agrària. És cert que els agricultors dediquen ara menys temps a les seues parcel·les i que s'han consolidat figures com l'agricultor a temps parcial o el ramader a temps parcial, però la reconversió tàcita del sector —l'absentisme acaba per provocar concentracions en la gestió en mans d'uns quants agricultors, que duen els cultius dels seus veïns— planteja nous interrogants, com el generat pel gradual desinterès de la família —l'ajuda familiar ha estat clau en la història agrària d'aquest territori— per les tasques estacionals.

Després de tres segles adaptant-se a les fluctuacions de la demanda internacional i els mercats globals, després de més de dos mil anys acumulant experiència i tècniques de cultiu, ara caldrà apel·lar novament a aqueix afany de superació per combatre els riscos de l'agricultura del segle XXI. L'avantatge del País Valencià és que té un capital fix consolidat —infraestructura de reg, xarxes comercials, vocació exportadora, caràcter emprenedor, cooperativisme, agroindústria, teixit empresarial, etc.— que ha de ser una ferramenta estratègica per fer viables les alternatives de futur. El nostre paisatge i la nostra història estan en joc.

BIBLIOGRAFIA

- APARICI VILAR, J. (1993): *L'agricultura al terme de Borriana*, Borriana, Agrupació Borrianenca de Cultura, Universitat Jaume I.
- ARNALTE ALEGRE, E. (1988): *El nacimiento de la agricultura en el País Valenciano*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- ARROYO ILERA, F. (1981): *El Alto y Medio Palancia. Estudio de geografía agraria*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló, Servei de Publicacions.
- CALERO LAFUENTE, M.C. (1971): *Geografía agraria de Almenara*. Separata de *Saitabi*, XXI.
- CAVANILLES, A.J. (1795-97): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*. Obra en dos volums. Imprenta Reial, Madrid: Tom I, 1795; Tom II, 1797. Edició facsímil Arts Gràfiques Soler, València, 1972.
- DOMINGO PÉREZ, C. (1983): *La Plana de Castelló. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*, Castelló de la Plana, Caixa d'Estalvis de Castelló.
- (2005): «La construcció de les hortes de La Plana», *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, LXXXI, 45-59.
- ESCRIG BARBERÁ, J. (1986): *El espacio rural de Atzeneta*, Castelló, Col·legi Universitari de Castelló, Diputació de Castelló, Ajuntaments d'Atzeneta.
- GINÉS I ESCUDER, A. (1972): *Geografía agraria de Benicàssim*, Separata de *Saitabi*.
- HERMOSILLA PLA, J. (1997): *El sector garrofero valenciano: pasado, presente y futuro*, València, Diputació de València.
- MELIÀ TENA, C. (1963): *La economía en tiempos de Cavanilles*, Castelló, Societat Castellonenca de Cultura.
- OBIOL MENERO, E. (1985): *L'aprofitament de l'aigua a l'horta del Millars*, Castelló de la Plana, Diputació Provincial de Castelló.
- PIQUERAS HABA, J. (1983): *Los vinos valencianos*, València, Universitat de València.
- (1999): *El espacio valenciano. Una síntesis geográfica*, València, Gules.
- RIBÉS PLA, R. (1989): *La taronja i Castelló*, Castelló de la Plana, Ajuntament de Castelló de la Plana.
- SANCHO COMINS, J. (1979): *La utilización agrícola del suelo en la provincia de Castelló de la Plana*, Castelló de la Plana, CECA (Confederació Espanyola de Caixes d'Estalvi), Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló de la Plana.
- SIMÓ CASTILLO, J.B. (1993): «La construcció de bancals i la intel·ligència adulta», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, núm. 43-44, 5-44.
- SORIANO MARTÍ, J. (1999): «Los rompimientos de tierras forestales en el siglo XVIII en el norte del País Valenciano. Cambios paisajísticos en el marco de la tendencia española», Bilbao, *Actas del IX Congreso de Historia Agraria*, 487-496.
- (2002): *Aprovechamientos históricos y situación actual del bosque en Castelló*, València, Fundació Caixa Castelló-Bancaixa.
- (2003a): «Evolució històrica del secà castellonenc i les transformacions propiciades pel pantà de Maria Cristina: la mutació d'un paisatge agrari», dins *El cas del secà. De la Magdalena a l'Estepar*, Castelló de la Plana, Colla Rebombori, 19-24.
- (2003b): «Les rompudes de terres: el procés històric i actual d'ampliació del sòl agrícola», dins *El cas del secà. De la Magdalena a l'Estepar*, Castelló de la Plana, Colla Rebombori, 63-67.

FONTS ESTADÍSTIQUES

Pàgines web de l'Institut Nacional d'Estadística (www.ine.es) i de l'Institut Valencià d'Estadística (www.ive.es) [Consulta en agost de 2007].

Pàgines web de la Cambra de Comerç de València (www.camaravalencia.com), Cambra de Comerç d'Alacant (www.camaraalicante.com) i Cambra de Comerç de Castelló (www.camaracs.es) [Consultes en setembre de 2007].